

A MAGYARORSZÁGI LEONARDO MOBILITÁSI PROGRAMOK ELSŐ NÉGY ÉVE

1. BEVEZETÉS

Magyarország 1997 óta vesz részt a szakképzésben, a felsőoktatásban tanuló diákok, a szakképzésben dolgozó oktatók, illetve a fiatal szakemberek külföldi szakmai gyakorlatát támogató Leonardo da Vinci-programban. A program első két hároméves fázisáról már készült összefoglaló értékelés, amely a program rövid távú tapasztalatait, hatásait elemezte. Az eltelt idő azonban felvetette egy olyan vizsgálat igényét, amely a program hosszabb távú hatásait igyekszik feltárni, vagyis választ keresni arra, hogy a Leonardo-programban való részvétel miként befolyásolta a benne dolgozó személyek, intézmények sorsát. Egy ilyen kutatásra adott megbízást a Tempus Közalapítvány (mint a Leonardo-program gazdája) a Felsőoktatási Kutatóintézetnek. E kutatás eredményét adjuk közre az alábbi tanulmányban.

A FELMÉRÉS CÉLJA

A felmérés célja elsődlegesen annak vizsgálata volt, hogy a Leonardo mobilitási program, pontosabban az ennek keretében 1997 és 2000 között megvalósult szakmai gyakorlatok, tanulmányutak *milyen hatást gyakoroltak a kedvezményezettek életútjára*. Diákok, fiatal dolgozók esetében milyen módon, milyen áttételekkel segítette továbbtanulásukat, szakmai karrierjük elkezdését, oktatók esetében pedig milyen mértékben inspirálta őket munkájuk megújítására és/vagy munkaerő-piaci lépésekre.

A felmérés kiemelt célja volt, hogy *árnyalt képet fessen a résztvevőkről* (milyen társadalmi közegeből származnak, milyen iskolai, s adott esetben munkaerő-piaci előélettel, nyelvtudással rendelkeznek), s ez alapján árnyaltan elemezze a Leonardo-program hatásait: *kiket* (mely rétegeket) *miben segített, miben nem* a program. Mindezek alapján az *eltérő hatások okainak* feltárása is a céljaink között szerepel.

A tanárok körében végzett felmérés lehetőséget nyújtott arra is, hogy az intézményekre gyakorolt hatásokról is képet kapjunk.

ápolása nélkülözhetetlen, ugyanakkor olyan adminisztrációra is kényszerül, amelyet más is el tudna végezni. Ennek egyetlen akadálya, hogy a munka honorálására nincs mód, szemben például a nyelvi felkészítő tanárok korrekt megfizetésével. Ez a tény erodálja a kulcsszereplők tartós aktivitását, feszültséget okoz, és olykor átbilenti őket a „nem éri meg csinálni” irányába, míg a lehetséges potenciális projektmenedzsereket is távol tartja az ügytől. Egyes becslések szerint az az adminisztratív és szervező, dokumentáló munka, amely „bárki”, olykor egy jó titkárnő által is elvégezhető lenne, eléri a kulcsszereplő munkájának 40%-át. Érdemes volna ennek honorálására forrásokat biztosítani, mert ez a program szélesítését – menedzsment kapacitását – és fenntarthatóságát növelné, hiszen a részvételre való nagyobb motiváltságot és méltányosságot eredményezne. A fajlagos költségekben ez néhány – legfeljebb 10 – százalékos emelkedést jelentene.

- Az adatelemzés kimutatta azt is, hogy a külföldön eltöltött időnél, a kiutazás gyakoriságánál nagyobb szerepet játszik a tartós hatások elérésében az, ha valaki több munkát investál a projektbe. Érdemes tehát preferálni azokat a projekteket, amelyek résztvevői – akár kedvezményezettként, akár más szerepben – a kint tartózkodás előtt, alatt és után is dokumentálhatóan komoly munkát végeznek, nem passzív résztvevők. A tanulmányút tapasztalatainak dolgozatban való, kötelességszerűen végzett összefoglalása az esetek egy részében formális, a tanulságok reflektív számbavétele elmarad. Ennél sokkal pozitívabb hatása volna például a külföldi partnerrel való bármilyen csekély együttműködés keretében történő felkészülésnek, a kinti közös munkának és az utólagos értékelésnek.
- Immár adatokkal is alátámasztható, amit a terepen mozgók pontosan éreznek: az intenzív nemzetközi kapcsolatok más, hosszabb távon előnyösebb fejlődési pályára segítik az iskolákat. Segíteni kell ezért az intézmények nemzetközi kapcsolatrendszerének létrejöttét azoknál, akiknek nincs, illetve gyarapítását, stabilizálását azoknál, akiknek már van, de az nem rendszeres, és vannak még szabad kapacitásaik. A Leonardo Iroda eddig is sokat tett ezen a téren, de erőfeszítéseit két irányban növelhetné. Egyrészt az erre irányuló oktatáspolitikai megformálásában és népszerűsítésében, beleértve a lobbizást is. Másrészt át kellene gondolni egy olyan – mondjuk így – kampánytevékenységet, amelynek fő célcsoportjai az intézményvezetők és esetleg a fenntartók lennének. A nyelvet nem beszélő és ettől frusztrált, hiszen a folyamatban érdemben részt venni képtelen, vagy a dolog fontosságát nem érzékelő vezetés olyan kerékkötője már az első lépések megtételének is, amely az amúgy nemzetközi kapcsolatépítésre alkalmas intézményeket szinte bizonyosan elzárja ettől a lehetőségtől. Már a „csak” engedő, de kevésbé támogató vezetés is komoly korlátot jelent, a hátrító-akadályozó pedig teljesen leblokkolhatja a folyamatot.

- A disszemináció a program egyik markáns eleme volt. Ugyanakkor – a Leonardo-program tényleges hasznosulásának érdekében – fontos lenne az egyes programok tapasztalatainak nemcsak a szervező intézmény tanulóit és a társintézmények körében való terjesztése, hanem a potenciális – praktikusán a hazai, vagyis magyarországi – munkaadók körében való megismertetése annak érdekében, hogy a program értékeit világosan lássák, előnyeit értékelni tudják. Ezzel párhuzamosan fontosnak tartjuk, hogy a résztvevőkben is tudatosuljon ugyanez: vállalják a gyakorlatot, érzékeljék a nem is mindig kézzelfogható előnyeit.
- A szaktanárok nyelvtudásának alacsony szintje a nemzetközi együttműködésbe való bekapcsolódásnak komoly akadálya. Ennek járulékos mellékhatása, hogy a nyelvtanárok tolmácsként való szerepeltetése mintegy normává válik, és a „tolmács úgvis kell” álláspont a nyelvtanulási erőfeszítéseket is tompítja. Preferálni érdemes azokat a projekteket, amelyek tolmács nélkül valósulnak meg – ezzel megváltoztatni, visszaállítani a nyelvtudás elvárhatóságának normáját –, másrészt törekedni kell a szakmai tanárok nyelvtudási szintjének emelésére. Ez meghaladja a Leonardo-program lehetőségeit, de az erre irányuló politika sürgetése a Leonardo Iroda fontos feladata. Megfontolandó, hogy Leonardo-projektekhez kapcsolt, részben önerős intenzív nyelvi felkészítő kurzusokat is támogathatni lehessen valamilyen hazai forrásból.
- A jövő a fizikai mellett a virtuális mobilitásé. Ezért ezt kísérleti jelleggel el kellene indítani, hogy amikor majd elterjedését sürgetik, legyenek hozzá tapasztalatok. A tanármobilitási programok között fontos volna egy olyan új típus meghonosítása, amely kiscsoportos vagy akár egyéni pályázat alapján egy-két éves, jól eltervezett önképző-továbbképző programok megvalósítását célozná meg. Ennek része volna külföldi szakemberekkel való rendszeres és szabályozott szakmai érintkezés, együttműködés, a világhálón lévő anyagok felhasználása, valamint – lehetőleg több alkalommal – fizikai mobilitás is. Az ilyen projektek bizonyos értelemben a hallgatói mobilitáshoz volnának hasonlóak. Ezek egy-egy tanárra vetítve a jelenlegi támogatás többszörösét jelentenék, de hatásuk is bizonyosan jelentős lenne az adott személyeknél és intézményeknél, és további együttműködések alapozhatna meg.
- Az adatbázis elemzése két fontos, korábban rejtve maradt hatást jelzett. Az egyik a tartós szakmai kapcsolatok döntően fontos hatása a tanárok személyiségére, további szakmai életére. A másik, ezzel összefüggő tény, hogy a kísérő tanárok szerepe kiválóan alkalmas és gyakran eredményez szakmai kapcsolatokat, szemben a kedvezményezett kiutazásokkal. Ezért is gyakorol a program a kísérő tanárookra nagyobb mérhető hatást. Úgy látjuk, hogy a szakmai tanulmányút jellegű programok fölött nem kell ugyan pálcát törni, de a pályázatok elbírálásának egyik szempontja lehet, hogy annak új kapcsolatokat erősítő, valamint a régieket stabilizáló hatása milyen erős. Érdemesnek látjuk továbbá akár megnövelni is a nyelvet tudó szakmai kísérő tanárok számát a kiskorú gyakorlatozóknál, továbbá lehetővé kellene tenni a 18–22 évesek kíséretét is. Ennek is megvolna a pedagógiai előnye, és a többletköltségnél nagyobb hasznot produkálhatnak a kísérők szakmai kapcsolatépítése révén.
- A mobilitási programok szereposztása olyan, hogy abban a projektmenedzsmentet végző kulcsfigura terhelése nagyon nagy. Az ő szaktudása, tapasztalata, kapcsolat-

5. MERRE TOVÁBB?

A felmérés legfőbb célja természetesen nem az értékelés volt, hanem hogy az értékelésen keresztül municiót adjon a program továbbfejlesztéséhez. A sok pozitív visszajelzés mellett kirajzolódnak azok az irányok is, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a program még sikeresebb legyen. Ezeket a következőkben foglalhatjuk össze:

- A munkakörülmények a kapcsolatteremtésre, az elhelyezési körülmények a nyelvtudás fejlődésére vannak hatással. Éppen ezért megfontolandónak látszik, hogy a pályázati kiírásban prioritást kapjon az egyedi (nem a kiutazó csoport többi tagjával együttesen végzett) munka és a hasonló elszállásolási körülmények. A kettő együttes érvényesítése túlzottan szigorú feltételnek tűnik általában, de legalább az egyik kritérium teljesítésére törekedni kellene. Ugyanakkor, ahol erre igény van, szükségesnek látszik támogatni az egyéni (értsd: nem csoportos) szituációkban való viselkedésre való felkészítési programokat, hogy ezek előnyei mind szélesebb rétegek esetében kiaknázhatók legyenek.
- A fent javasolt kritériumok nem abszolutizálhatók a leggyengébb társadalmi háttérű tanulók érdekében. Számukra a csoportos munka- és életkörülményeket is meg kell engedni, mert nem biztos, hogy egyéni szituációkban is megállják a helyüket.
- A fiatal dolgozókat támogató programok összemosásuk a szakmunkásként és diplomásként kiutazó fiatalokat. A két eltérő réteg számára szervezett programok célja, hozadéka teljesen eltér, őket egymással versenyeztetni nem érdemes. Realisabb megoldásnak tűnik a hallgatók és a diplomás fiatalok szakmai gyakorlatára vonatkozó közös prioritások és ennek megfelelően közös keretösszeg megállapítása.
- Fiatal szakmunkások esetében megfontolandónak tartunk egy olyasfajta szakmai szűkítést, ami ténylegesen az élenjáró műszaki megoldások megismerését szolgálja, s amely a résztvevők egyéni karrierútját nem a külföldi (nagyüzemi, szalagszerű) munkavállalás irányába viszi el, hanem ismereteik egyedi, alkotó hasznosítását teszi lehetővé a későbbiek során.
- A gyakorlatozók nyelvtudásának későbbi (a gyakorlat utáni években történő) visszaesése ráirányította a figyelmünket arra, hogy szükség lenne valamilyen nyelvi utógondozásra. A verbális készségek gyakorlat során történő fejlődéséhez nem zárkozik fel az írásbeliség, ami a korábbi személyes kapcsolatok megszűnését eredményezi, ez pedig visszahat magára a nyelvtudásra. A nyelvi utógondozást nagyon nehéz beépíteni a pályázati rendszerbe, mivel a résztvevők és a szervező intézmények közötti jogi kapcsolat a gyakorlat végére sok esetben megszűnik (pl. a diákok befejezik addigra az iskolát), mégis nagyon fontosnak értékeljük ennek megteremtését, mert éppen a gyakorlat egyik nagy eredménye, a nyelvi fejlődés vesz el ennek hiányában.
- A nyelvi fejlődést nagyban segítené, ha a hosszabb ideig – több hónapon keresztül – külföldön gyakorlatozók számára a gyakorlat alatti szervezett nyelvtanulásban való részvételt kötelezővé tennék (az erre rászorulóknak esetében), költségeit pedig beépítenék a program költségei közé. Ennek igénye a hallgatók és diplomások, dolgozók körében egyértelműen megfogalmazódott – a szakmunkások esetében ugyan nem, de számukra is komoly előnyt jelentene a gyakorlat alatt és után.

zálódás és az oktatási piacon a *versenypozíció javulását* előidéző olyan pozitív változások jellemzők az átlagot meghaladó arányban, mint a pályázati aktivitás, a marketing- és PR-tevékenység felívelése, az innovációs erőfeszítések növekedése vagy a hazai kapcsolatrendszer bővülése. A másik kör azon iskolákat foglalja magában, amelyek már a Leonardo I. szakaszában is a támogatott pályázók között voltak, azaz régebben, és folyamatosan magas aktivitással vesznek részt a nemzetközi együttműködésben. Ezekre az iskolákra az átlagot meghaladó mértékben mondták jellemzőnek tanáraik, hogy több külföldi vendéget, látogatót fogadnak, EU-kompatibilisebbek, más nemzetközi projektekben is részt vesznek, valamint hogy nemzetközi hálózat tagjaivá váltak. Ez a kör, *a régóta leonardózó iskolák köre tehát a nemzetköziesedés dimenzióiban való relatív előnyök birtokosa lett*, amely – megítélésünk szerint – az iskola versenypozícióját minden elképzelhető (ágazati, települési, nemzeti, nemzetközi) vonatkozási körben megnövelte. Ebben az értelemben – másban nem feltétlenül! – a régóta és rendszeresen leonardózó iskolák a nemzetköziesedő oktatási rendszer elitjéhez sorolhatók.

A Leonardo-programban való aktív részvétel áldásos hatását a többiekkel összevetve számos jól mérhető mutató is igazolja. Így ezeknek az iskoláknak lényegesen több nemzetközi partnerük van, tanáraik szélesebb köre gyakrabban és összességében hosszabb ideig vesz részt nemzetközi tanulmányúton, és diákjaik is átlagosan minimálisan másfélszeres eséllyel jutnak szakmai célú utazás révén külföldre. A válaszoló tanárok egyébként – nyilván részben a Leonardo hatása révén, részben attól teljesen függetlenül – e programon kívül is sok külföldi tanulmányúton vettek részt. A megkérdezettek mintegy harmada az elmúlt 5 évben a Leonardo révén megvalósult utazásain kívül is legalább 3 országban járt, és legalább 4 hetet töltött szakmai út keretében a határon túl.

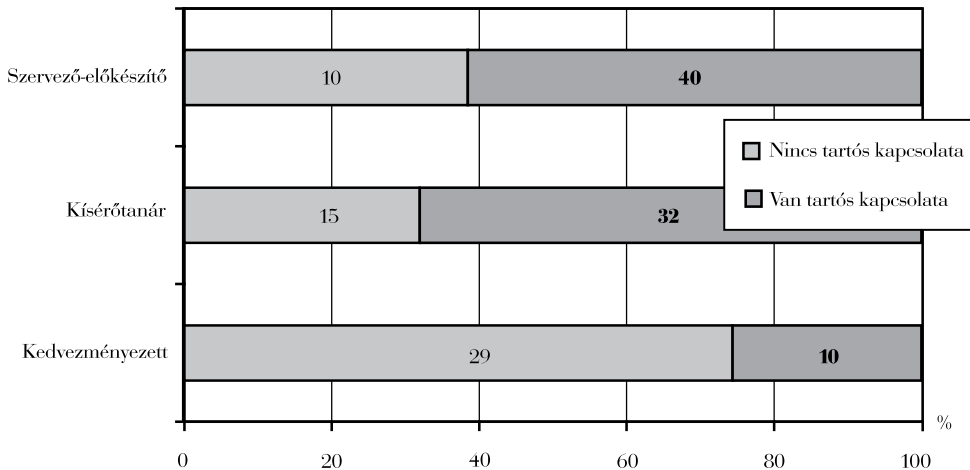
A tantestület nyelvtudása a Leonardo-programban részt vett intézményekben is nagyon alacsony szintű. Csupán egyetlen, az ausztriai határhoz közeli iskola tanára mondta, hogy a használható német nyelvtudás a tanárok nagy többségére jellemző, amint az ebben a régióban felnövekvő értelmiségiek többségére is igaz. Az összes többi iskolában, még a legaktívabbak nagy részében is a nyelvtudás változatlanul szűk keresztmetszet a nemzetközi együttműködések menedzselése és annak lehetséges tartalma tekintetében. A nem nyelvtanárok közül olykor csak egy-két ember beszél idegen nyelven. Az adatokból látjuk, az interjúkban jelezték: az elmúlt években is csak nagyon lassú változás állt be ezen a téren. A nyelvet jobban beszélő fiatalok részvétele – sajnos már a harmincasok nagy része is az „idősebbekhez” sorolható ebben a tekintetben – a Leonardo programjaiban ettől függetlenül nem tűnik túl magasnak. A leonardózó és az ilyen támogatásra nem pályázó intézmények tantestületeinek nyelvtudása között egy kis különbség így is kimutatható: az előbbieken a vezetők és a nem nyelvszakos tanárok nagyobb arányban veszik ki részüket a nemzetközi kapcsolattartás idegen nyelven folyó kommunikációjából. A nyelvtudás a nemzetközi együttműködések és mobilitási aktivitások bővülésének egyik legsúlyosabb korlátjának látszik, amely a tanárok nyelvtudási szintjének emelkedése nélkül tartósan megmarad, és gátolja az egész rendszer fejlődését, adaptív készségét.

nalának emelkedésére az iskolák mintegy negyedéből érkezett pozitív válasz. A magunk részéről arra a 11 iskolára (28%) gondolunk, mint a Leonardo által elképzelhető legnagyobb nyereség birtokosára, amely a részvétel folyamányaként nemzetközi hálózat tagja lett az elmúlt években. A hálózati lét ugyanis katalizáló hatást fejt ki szinte valamennyi felsorolt hatás tekintetében: növeli a versenyképességet, a nemzetközi együttműködések esélyét és eredményességét, nemzetközi mércével mérve is versenyképessé, vonzóvá teszi az intézményt az oktatási piacon.

1. tábla. *Azon intézmények százalékos aránya, ahol a válaszolók szerint „biztosan történt a Leonardóval összefüggő ilyen hatás”*

Az iskolavezetés gondolkodásában nőtt a nemzetközi kapcsolatok fontossága	63,2
Az intézmény pályázási aktivitása nőtt	59,0
Az iskola más nemzetközi projektben is részt vett	53,8
Több külföldi vendéget, látogatót fogad az iskola	52,6
Nőtt az iskola versenyképessége	52,6
EU-kompatibilisebb lett az iskola	52,6
Emelkedett az iskola presztízse	48,7
Bővült a módszertani eszköztár	48,7
Az iskola érzékenyebben reflektált az iskolán kívüli világban zajló folyamatokra	47,4
Megváltoztak az iskola egyes célkitűzései	36,8
Növekedtek az iskola innovációs erőfeszítései	36,8
Javult az iskola marketing- és PR-tevékenysége	28,9
Új képzési kínálat jelent meg az iskolában	28,9
Az iskola nemzetközi hálózat tagjává vált	28,2
Korszerűbb lett az iskola pedagógiai programja	26,3
Emelkedett az iskola nyelvoktatási színvonala	26,3
A tantestület szemlélete változott	23,7
Vonzóbb lett az iskola klímája	23,7
Nőtt a versenyszellem az iskolában	23,7
Több hazai vendéget, látogatót fogad az iskola	23,7
Nőttek a nem nyelvtanárok nyelvtanulási erőfeszítései	23,1
Könnyebbé, biztosabbá vált a tanulók beiskolázása	21,1
Nőtt az intézménybe járó diákok önbizalma	21,1
Új, tanórákon kívüli kínálat jelent meg az iskolában	18,4
Nőtt a tanárok önbizalma	15,8

Az intézményeknek két körét sikerült azonosítanunk, amelyek a felsorolt előnyök karakteresen más részalmazából részesültek. Az egyik a *kisvárosi iskolák*. Ezekre a *moderni-*

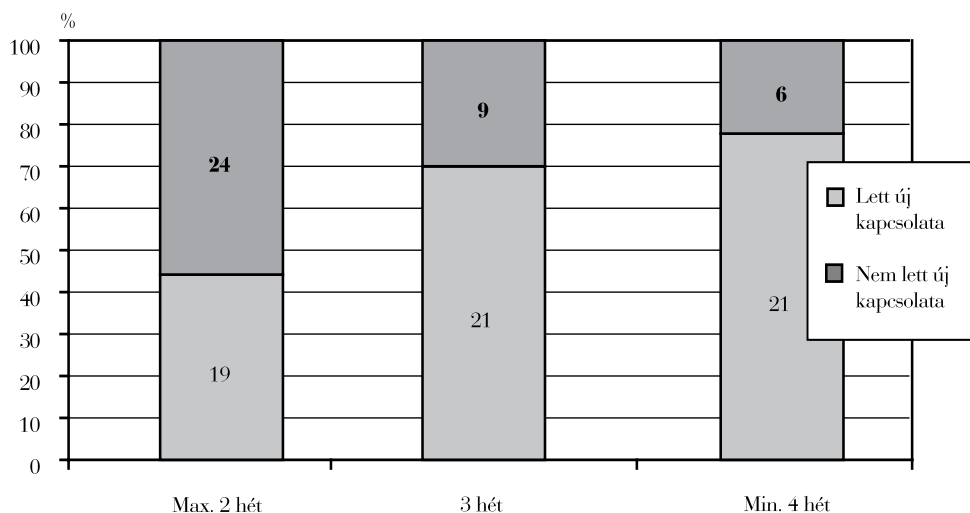
8. ábra. A külföldi utazás jogcíme és a tartós szakmai kapcsolat léte közötti összefüggés

4. A LEONARDO-PROGRAM HATÁSA AZ ISKOLÁKRA

A Leonardo-program intézményi szintű hatásáról az adatok megerősítették a 2001. és 2003. évi értékelések tanulmányaiban mondottakat, egyúttal az intézményi hatásoknak az előfordulási gyakoriságáról, egymáshoz képest való rangsoráról is tájékoztatnak, ha mértékéről nem is (lásd a táblázatot).

Csak minden hatodik intézményben dolgozó tanárok nem jeleztek egyetlen olyan tényezőt sem, amely pozitív intézményi hatást jelzett volna. A felsorolt lehetséges pozitív hatásoknak legalább a felére mondta viszont az intézmények egyharmadából válaszoló legalább egy tanár, hogy az a Leonardónak köszönhetően iskolájára jellemző, és az intézmények további egynegyedére pedig a felsorolt változások negyede-fele igaz vélhetően. Az esetek jelentős, hasonló nagyságrendű további hányadában a válaszolók jelzik az iskola adott irányú változását, csupán abban bizonytalanok, hogy ebben szerepet játszott-e a Leonardo-programban való részvétel. A bizonytalanság jogos: a közvetlen kapcsolódás nagyon sokszor nem kimutatható, de statisztikai összefüggések a közvetett – például szemléletváltozáshoz, pályázati aktivitáshoz, a szélesebb horizonton való tájékozottsághoz – kapcsolódást alátámasztják. Mindezek a Leonardónak az intézményekre való pozitív hatásai igen széles körének jelenlétét bizonyítják.

A korábbi tudásunkhoz képest némi csalódást és a Leonardo hatásairól eddig rögzült kép módosításának szükségességét jelzi az, hogy a tanárok önbizalma csak minden hatodik, nyelvet nem tanító pedagógusainak nyelvtanulási erőfeszítései minden ötödik intézményben nőttek. Ugyancsak meglepetés a korábbi beszámolókhöz képest, hogy a beiskolázás stabilizálódása is csak minden ötödik iskolára jellemző – mintha szóbeli ismertetőkben gyakrabban hangsúlyozták volna ezt a hatást a tanárok, de főleg az igazgatók. A tantestület szemléletváltozására, a javuló marketing- és PR-munkára, valamint a nyelvoktatás színvo-

7. ábra. Az összes külföldi tartózkodás időtartama és a Leonardo révén szerzett új kapcsolat összefüggése

A tartós szakmai kapcsolatok kialakulására a különböző résztvevői szerepek mentén is eltérő esély adódik. A szervező-előkészítő, illetve a kísérőtanári szerep sokkal gyakrabban vezet szakmai kapcsolathoz, mint a kedvezményezettként való kiutazás, ahol a résztvevők többsége „kap egy programot”, de nem partnerekkel, hanem előadókkal, helyzetet, problémát, intézményt prezentálókkal találkozik, tipikusan aszimmetrikus felállásban. A szervező és kísérő szerep sokkal több interakciót igényel, személyes jellegű, egyenrangúságot feltételez, legtöbbször a partnerországban hasonló szerepet betöltő kollégával való egyeztetést, együttműködést is tartalmaz. Nem kétséges, hogy ez a környezet a kapcsolatteremtésre sokkal alkalmasabb egy fogadó-előadó versus látogató-hallgató konstellációnál.

Az adatok szerint az iskolai szakemberek személyesen többet profitálnak a Leonardóból, mint a nem iskolában dolgozók. Valószínűleg azért, mert többirányú tevékenységet is folytatnak benne; a több jogcímen utazók is döntően közülük kerülnek ki. Nem mindegy az sem, hogy az iskolában ki milyen feladatot lát el. A nyelvtanárok jelezték a legnagyobb hasznot, amit a projektekből nyertek. A szakmai tanárok és mások között nem mutatkozott mérhető különbség, a vezető beosztásúak és beosztottak között pedig olyan csekély, hogy azt akár a véletlen is okozhatta. A programokból való előnyök a legélesebben mégis azok között oszlanak meg, akiknek van, illetve lett szakmai kapcsolatuk. Ez az a katalizátor, ami nemcsak a nyelvtudás fejlődéséhez járul hozzá, de a szakmai és módszertani tudásnak is közvetítője, amely segítségével a nemzetközi kontextus és a másik ország kultúrája közelebb kerül valakihez. Valószínűleg tehát azok a Leonardo-programok lehetnek a leghasznosabbak, amelyek a kapcsolatépítést és megtartást a leghatékonyabban képesek elősegíteni.

Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a válaszolók fele szerint személyes életében bizonyosan történt a Leonardo-program hatására változás a kérdőívben felsorolt területek valamelyikén. A kisvárosban élők gyakrabban érezték úgy, hogy az életükben bekövetkezett változásban bizonyosan szerepet játszott a Leonardo. Ezért ez a program a települési centrumok és perifériák között kiegyenlítő hatást eredményezett, tompította tehát a más vonatkozásokban egyenlőtlenséget növelő hatását.

Saját megítélésük szerint azok profitáltak többet a Leonardo-projektben való részvétel révén, akik nyelvet tanítanak, illetve akik kísérőtanárként vagy több jogcímen utaztak külföldre.

E) MUNKAHELYI POZÍCIÓ, KARRIER

A résztvevők többsége szakmai pályájának deklarációjánál vagy azon túl tart. A Leonardo-program szakmai pályájuknak egy fontos része, de csak kivételes esetben okoz pályamódosítást. A projektek megvalósítása során szerzett skilliek egy részének és azok piaci értékének ugyan tudatában van a tanárok egy része, de vagy nem biztos abban, hogy ez munkaerő-piaci értékét érdemben megnövelte volna, vagy – bizonyosan nem kevesen – nem kívánja erre beváltani. Szeretik ugyanis jelenlegi munkájukat, hivatásuknak tekintik. Elsősorú vezetőik sem kívánnak lenni, legfeljebb „iskolai középvezetők”. Ettől függetlenül néhányan úgy látják, növekedett annak az esélye, hogy külföldön is vállalhassanak munkát, vagy itthon vonzóbb munkalehetőségeket találjanak.

Váltásra is törekcszenek néhányan, de csak kevesen, és nem a kulcsfigurák közül. Foglalkozásváltásban a 40 év alatti, nyelvet tudó és tanuló, még nem vezető beosztású, magasabb státusú családokból származó tanárok gondolkoznak. Aki kifejezetten gondolkozik foglalkozásváltásban, az gyakran gondolkozik külföldi munkavállalásban is. Őket a leonardós tapasztalat is segíti.

Akik a Leonardo korábbi aktív szereplői közül elhagyták iskoláikat és az oktatásügyet is, azok nem konkrétan a Leonardónak köszönhető skilljeik vagy kapcsolataik révén teheték ezt. Inkább a fordítottja igaz ennek. Olyan skilllel rendelkeztek, és ezeket aktivizálták is a Leonardo-projektek megvalósítása során, amelyek munkaerő-piaci értéke is magas, és amelyek lehetővé tették a váltást pangó gazdasági régiókban is. Bár az ok-okozati összefüggés valószínűleg tisztán egyik irányba sem volna igaz, éppen ezért a programtól ilyen konkrét hatást elvárni nem is volna bölcs.

F) AZ ÚJ KAPCSOLATOK SZEREPE A PROGRAM HATÁSÁBAN

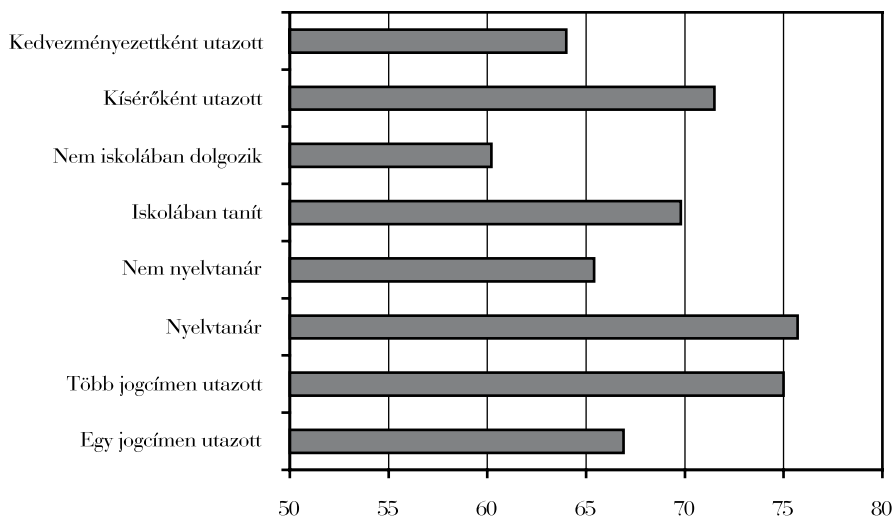
Az egyénre gyakorolt pozitív hatás nagyobbak bizonyult azon kedvezményezetteknél, akik a projekt során új kapcsolatot alapoztak meg egy külföldi kollégájukkal, illetve akik ezeket a kapcsolatokat éveken keresztül is megőrizték, ápolták. A hosszabb külföldi tartózkodás kedvez a tartós külföldi szakmai kapcsolatok létrejöttének. Némi rámenősséggel, céltudatossággal kiépíthet valaki egy új kapcsolatot egy kétnapos úton is, de a hosszabb együttlét több lehetőséget kínál. A személyes kapcsolat kialakulásában a spontaneitás szempontja és az időtényező nagyon fontos lehet.

van a nyelvtanulásra való motiváltság növekedésének. Ami úgyszólván indifferens, az a nyelvi felkészítés. Ennek szerepe minimális, legalábbis a tanárok körében.

Nagyon fontos összefüggés, hogy a nyelvi fejlődés egyetlen dologtól függ: az induló nyelvtudás szintjétől. Ez – legalábbis egy hatásmaximalizáló politika esetén, amely szerintünk csak egyik eleme lehet a célrendszernek – a jobb nyelvtudásúak előnyben részesítését indokolná. A részvételnek a jobb nyelvtudáshoz kötését egyébként az is magyarázná, hogy önbevallás alapján a résztvevők kétharmada többet profitált volna a programból, ha jobb lett volna a nyelvtudása.

D) SZEMLELETVÁLTOZÁS, ATTITÚDVÁLTOZÁS, SZÉLESEBB HORIZONT

A szakmai tudás, a módszertan és a nyelvtudás mind nagyon konkrétak azokhoz az alcímekben jelzett dimenziókhoz képest, amelyekben a fejlődést maguk a résztvevők, de sok más szakember úgyszólván az előbbieknél is fontosabbnak tart. A személyiség egészére, a gondolkodásmódra, az értékvilágra is gyakorol hatást egy nem csak szakmai értelemben más kultúrába tett fizikai és szellemi kiruccanás. Ezt igazolják a mérések és az interjúk, beszámolók megfogalmazásai is. A résztvevők ezen mérések szerint egy kicsivel többet is profitáltak a hazai viszonyok nemzetközi kontextusba helyezéséből, egy másik európai kultúrával való találkozásból, mint a szakismeretek és a módszertan terén. Azokra a nyitott kérdésekre, amelyek azt firtatták, hogy mit tanultak a résztvevők ezeken a tanulmányutakon, amit itthon csak kis eséllyel sajátíthattak volna el, illetve mit csinálnak másképpen szakmai életükben, legalább olyan arányban érkeztek az attitűdváltozásban, szemléleti kategóriákban megfogalmazott válaszok, mint a fentiek közé sorolható konkrétumok. Tehát a tudásgyarapodás és szemléletváltozás közül az utóbbinál maguk a résztvevők legalább olyan változást regisztráltak, mint a kézzelfoghatóbb előbbinél.

6. ábra. „Ön mennyit profitált az alábbi területeken?” A tíz kérdésre adott válaszok indexei a 0–100 skálán az egyes válaszoló csoportokban

Az alapfokú nyelvtudás szintje az interjúk tanúsága szerint megfelel a vacsora közbeni kapcsolattartáshoz, az idegen országban való biztonságosabb tájékozódáshoz, a prezentációk valamivel jobb követéséhez, de az e-mailen történő szervezést vagy a gyakorló helyszínek önálló végiglátogatását már nem teszi lehetővé. „Tolmács kell hozzá”, hallottuk nagyon gyakran. Az alapfokon nyelvet tudók, akik a tűzkeresztségen már átestek, de a negyedik – sokszor az ötödik – ikszen is túl vannak, alig tesznek erőfeszítéseket nyelvtudásuk közép-szintre emeléséhez, amely a tolmács nélküli szervezést és a legfontosabb kommunikációt lehetővé tenné. Az idő hiányára panaszkodnak, alapvetően szoronganak a nyelvtanulástól, és úgy érzik, hogy erejüket meghaladná, ha ezt a célt tűznék maguk elé. Mindezekkel együtt jár egy folyamatos szégyenérzet a nyelvtudás hiánya miatt, de a nemzetközi együttműködést perspektivikusan folytatni kívánók nagy része sem fektet komoly energiát ebbe a területbe. Nagyon kis kivételtől eltekintve nyelvtanulást folyik ebben a körben, de nyelvtanulás nem. Amikor tehát a nyelvtanulási erőfeszítések emelkedését mutatják az adatok, nem kell másra gondolnunk, mint a (szinte) semmiről arra az alacsony szintre való elmozdulásra, amely a 10-20 órás nyelvi felkészítőt jelenti vagy egy, az iskolán belül ingyenesen szervezett tanfolyamot, amelyről szép lassan persze legtöbben lemorzsolódnak.

C) TUDÁSGYARAPODÁS – SZAKMAI, MÓDSZERTANI ÉS NYELVTUDÁS

A kiutazás mindig egy jól meghatározható szakterületre irányul, amelynek szakemberei mindig résztvevői a projektnek is. Ők szinte minden alkalommal szaktudásuk gyarapodásáról számolnak be. Ellesnek, megismernek valami újat. Ugyanakkor szaktudásukat nemzetközi összehasonlításban is jónak mondják, és más területeknél – pedagógia, szakmódszertan – is jobban szeretik és tudják „szakmájukat” mind saját, mind diákjaik állítása szerint. A programból 90 százalék feletti arányban „elég sokat” vagy „nagyon sokat” profitáltak a szaktudás, a szakmai ismeretek terén. Ez mindenképpen magas érték, ha a rangsorban csak a negyedik helyre került is (megelőzik: 1. érzelmek, élmények; 2. betekintés egy másik európai kultúrába; 3. a hazai viszonyok nemzetközi kontextusba helyezése).

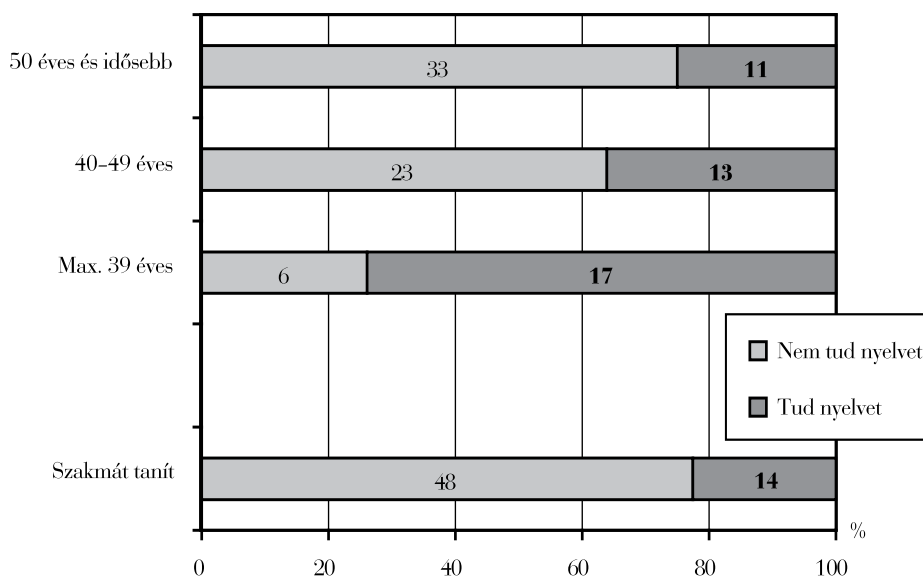
A hazai pedagógia egyik közismert betegsége a módszertani kultúra alacsony szintje és korszerűtlensége, bár maguk a pedagógusok szerint nem olyan rossz a helyzet, mint külső, értékelő szakértők szerint. Szaktárgyi tudásukat azért ők is egyöntetűen jobbnak ítélik módszertani tudásuknál. A módszertani kultúra ellesése – mert maguknak a projekteknek ez csak ritkán fő témája – általános gyakorlat, és a módszertani tudás terén való profitálás értéke sem alacsony. A szinte semmit nem hasznosítók aránya egynegyed körül van. Az iskolák összességének felében mondták azt, hogy ott a Leonardo révén bővült a módszertani eszköztár.

A résztvevők mintegy harmada mondta – tehát a nyelvet legalább minimális szinten beszélőknek a nagyobbik fele –, hogy a beszédértés és a beszédalkétség fejlődéséhez, a szakmai szókinés gyarapodásához a projektben való részvétel jelentősen hozzájárult. Az elmozdulás mértékéről azonban nincs információnk, csak a tényéről. A nyelvi fejlődés legfőbb előidézője a kint tartózkodás alatti kommunikáció, „az idegenek prezentációinak hallgatása”, a magánjellegű érintkezések kényszere. Ennél jóval csekélyebb, de nem jelentéktelen szerepe

B) A RÉSZTVEVŐK NYELVTUDÁSA

A Leonardo szakképzési program. A résztvevők között a nyelvtanárok magas aránya is jelzi, hogy a projektek többsége „nyelvtudásimport” nélkül nem is volna megvalósítható. Azok közül, akiknek nincs nyelvtanári képzettsége, csak minden negyedik tud legalább középfokon nyelvet. A 84 nem nyelvszakos tanár közül ötnek van felső, és rajtuk kívül további hétnek középfokú nyelvvizsgálója, minden hetedik tanárnak tehát. Legalább alapfokú nyelvtudása a résztvevők alig több mint felének van. Alapfokon 30 fő beszél németül és 22 angolul, összesen, az átfedésekkel – minthogy 7 fő „kétnyelvű” – 45 fő a 84-ből. Középfokon a két vezető nyelv éppen döntetlenre áll, a felsőfokú tudásnál már az angol vezet 4:1-re.

Mind a kedvezményezettek, mind a kísérő tanárok között egyharmados, vagy azt némileg meghaladó a középfokon nyelvet tudók aránya, a szervező-előkészítő látogatások résztvevőinek a fele beszél nyelvet. Gyakori az olyan munkamegosztás, hogy egy szervező-vezető és tolmácsként nyelvtanár utazik. Nem különbözik a szerint sem a nyelvtudás, hogy valaki több vagy kevesebb alkalommal, hosszabb vagy rövidebb ideig volt a Leonardo-program keretében külföldön. Ez azért fontos számunkra, mert mint látni fogjuk, a nyelvtudás a program hasznosulását nagyon közvetlenül és jelentősen befolyásolja. Valószínűleg több mint anekdotikus észrevétel, hogy a mediterrán térségbe utazók nyelvtudása átlag alatti: a németet és angolt beszélők olyan országokba igyekeznek utazni, ahol nyelvtudásuknak nagyobb hasznát veszik, nagyobb a fogadókészség is rá. Ami szerint nagyon nagy az eltérés: a szakmai tanárok között és az idősebbek között átlag alatti a nyelvtudás.

5. ábra. Legalább középfokú nyelvtudás az életkor függvényében és a szakmát oktatók között (N)

lyabb nyelvtudással vagy kedvezőbb munkaerő-piaci következményekkel párosult volna. Sokkal inkább látjuk ebben az egyéni céltudatosság és az adott szakterület lehetőségeinek hatását.

3. TANÁROK A LEONARDO-PROGRAMOKBAN

A) KIK A LEONARDO TANÁR-RÉSZTVEVŐI?

A Leonardo-program résztvevői a pedagógus társadalom szerkezetén belül nem arányosan helyezkednek el. A tanár-résztvevők három csoportba sorolhatók, amelyek között elég nagy az átfedés. (Egy negyedik csoportot képeznek azok, akik nem iskolában dolgoznak. Ők a Leonardo mobilitási programban a részt vevő felnőttek mintegy negyedét teszik ki. Róluk keveset tudunk, őket külön nem vizsgáltuk.) Legnagyobb részben *szakmai tárgyakat* vagy azt is tanítanak. Lényegesen kisebb csoport a *vezetők*. Ők csak ritkán első számú vezetők. Sok igazgatóhelyettes és gyakorlati oktatásvezető, tantárgyi munkaközösség-vezető van közöttük. Hasonló a *nyelvtanárként* dolgozók aránya is. Az összes tanár-résztvevő mintegy 40%-a a fenti három csoportból kettőnek is a tagja. Átlagéletkoruk megközelíti az 50 évet – a szakmai tanároké el is éri –, a fiatalok részvétele jobb nyelvtudásuk ellenére csekély.

A résztvevők nagy többsége bizonyosan nem tartozik a többgenerációs értelmiségi réteghez, szociokulturális hátterük – korábbi felmérések adataival összevetve – belesimul a tanártársadalom egészébe. Ha a résztvevők, különösen az aktívan, szervezőként, több alkalommal részt vevők megkülönböztetésére kísérletet teszünk, akkor azt személyiségük, a szakmához való viszonyuk, ambícióik alapján tehetjük meg. Ha a tanártársadalom egészére elfogadjuk azt a sommás állítást, hogy „közepesen szorgalmas és közepesen tehetséges emberekből áll”, akkor ezen belül a Leonardo szereplői bizonyosan egy szorgalmasabb, tehetségesebb és ambiciózusabb csoportot képeznek. Pedagógusi elhivatottságuk átlag fölötti. Olyan pedagógiai célok megvalósulása érdekében, amellyel azonosulnak, szívesen végeznek többletmunkát. Ezért ellenszolgáltatást – egy ideig – nem is igényelnek, a szakmai élvezet a fizetségük. Nyitottabbak a világra, például lényegesen gyakrabban nyaralnak külföldön is, pedig a pedagóguscsoportok jövedelmi viszonyai között nincsen akkora szórás, amely a nyaralási szokások jelentős különbségét magyarázná. Bár pontos összehasonlítási támpontunk nincsen, becslésünk szerint az informatika alkalmazásában is élen járnak, gyakrabban vállalkoznak másodállásban, és viszonylag sokan a pedagógiai szakértői listákra is felkerültek. Általában a nagyobb munkabírás és aktivitás jellemzi őket, valamint az értékvezérelt életvitel. Kifejezetten szeretnek továbbképzéseken, érdekes programokban részt venni. Magas státusra nem törnek. Bár sokan vezetők vagy valamilyen vezető pozíció várományosai, első számú vezetők az arra alkalmasnak tűnők sem kívánnak lenni. Legtöbbjük aktív pályázó típus, bővíteni igyekszik a munkáját előmozdító forrásokat. Keresik a lehetőségeket, a szakmai kalandokat.

G) TÁRSADALMI HATÁSOK

Egy ilyen nagy programnak, mint a Leonardo, nemcsak a közvetlen hatásával, hasznával érdemes foglalkozni, hanem társadalmi hatásaival is. Azzal, hogy a programok – kiválasztási mechanizmusuk, illetve az egyénekre gyakorolt hatásuk révén – mely társadalmi rétegek fiataljait támogatják jobban, melyeket kevésbé.

A középiskolás fiatalok esetében a kiválasztás szempontjai leginkább a magatartás, az elkötelezettség és az iskolai teljesítmény volt, a nyelvtudás valamelyest háttérbe szorult. E kiválasztás eredményeként az átlagosnál valamivel magasabb iskolázottságú szülők gyerekei kerültek a programba, de arról nem beszélhetünk, hogy a Leonardo a helyi elit programjává vált: *tömegesen kerültek be olyan fiatalok is, ahol a szülők még középiskolai végzettséggel sem rendelkeznek*. Ebben az értelemben a Leonardo egy demokratikus, széles rétegeket felölelő programként minősíthető. Ugyanakkor az adatokból arra következtethetünk, hogy a magasabb iskolázottságú szülők gyerekei kisebb teljesítménnyel, vagyis könnyebben kerültek be a programba. A tanulók tudását, s még csak tanulmányi teljesítményét sem mértük ugyan, de nyelvi teljesítményüket (önértékeléssel) igen, ami egyértelműen alacsonyabb a képzettebb, mint a képzetlenebb szülői háttérrel rendelkezőké. S ugyanígy: a nagyvárosokban (Budapesten és a megyeszékhelyeken) élők kisebb nyelvtudással kerültek a programba, mint a kisvárosokban és községekben élők. A nyelvtudás és az általános, illetve szakmai tudás egyéni szinten természetesen nem feltétlenül azonos, de nem látunk olyan tényezőket, amelyek társadalmi rétegek szintjén ezt eltérítenek egymástól.

Az iskolázottságon mért rosszabb családi háttér a csoportos programok (magyar környezetben végzett munka, közös szálláshely) irányába vitte el a szervezőket, ami a barátságok kialakulásában, illetve a nyelvtudás fejlődésében járt némi hátránnyal. A jobb családi háttérrel rendelkezők többek között ezért is tudtak nyelvileg felzárkózni a többiekhez, s több barátságot kötni. A Leonardo-program a kapcsolatok megőrzésében is a kedvezőbb háttérű, továbbá a fővárosban élő fiatalokat segítette inkább, de ezt már nem lehet a program-környezetre visszavezetni. Ezek a fiatalok – valószínűleg otthonról hozott értékrendszerük, nyitottságuk révén voltak képesek a kialakított barátságokat jobban megőrizni. Ez a hatás érvényesül a tanulói hierarchia alsó részén is: a program során baráti kapcsolatokat kialakítani nem tudó fiatalok a gyenge nyelvtudású és legkevésbé iskolázott szülői környezetből kerültek ki, vagyis a gyenge nyelvtudást a megfelelő családi háttér – legalábbis valamelyest – kompenzálni tudja.

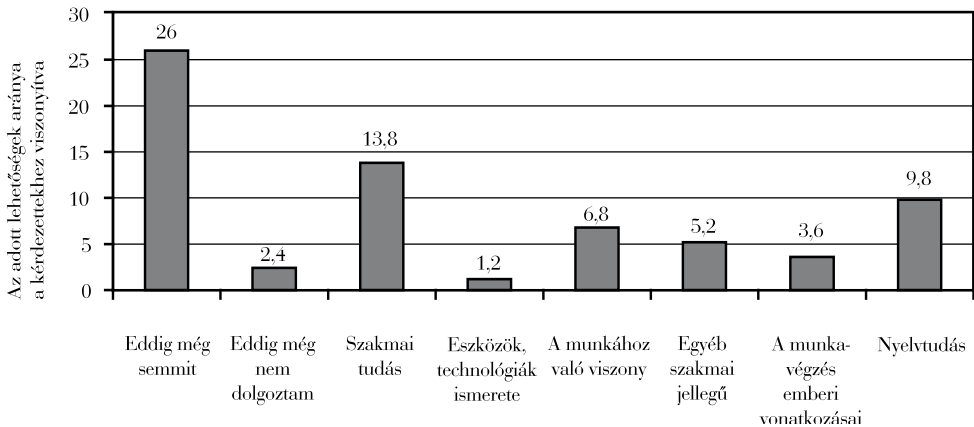
Mindezek a társadalmi eltérések csak önmagukban figyelhetők meg, a kérdezettek későbbi karrierútját statisztikailag nem befolyásolták.

Ezek a megfigyelt egyenlőtlenségek nem a Leonardo-program, s még csak nem is a kiválasztási mechanizmus kritikáját jelzik. Jelzik ugyanakkor azt, hogy ezt a jelenséget figyelni kell, s adott esetben egyes fiatalok számára esélynövelő programok támogatására is szükség lehet.

A másik két csoport (hallgatók, fiatal szakmunkások) társadalmi háttérét nem sikerült ilyen egzakttsággal feltérképezni, ennek alapján komolyabb összefüggéseket sem tárhatunk fel. Állíthatjuk ugyanakkor, hogy az ő esetükben sem beszélhetünk tömegesen elit háttérről, s még csak arról sem, hogy a kedvezőbb családi háttér sikeresebb gyakorlattal, komo-

hogy – a kedvezményezettek szerint – a munkaadók is nagyon megosztottak a kérdésben, jelentős részük számára valóban nem képvisel értéket a gyakorlat, valóban úgy érzik, hogy munkatársaik felvételénél ennek nem kell, hogy szerepe legyen. Ugyanakkor vissza kell utalnunk arra, hogy a kérdezettek jelentős része érzi úgy, hogy munkája során *hasznát vette a Leonardo-gyakorlatnak*, s ezzel valójában rácsafol a saját és a munkaadók előzetes várakozásaira. Éppen ezért úgy látjuk, hogy a program ebben a tekintetben megerősítésre szorul. Egyrészt a résztvevők esetében lenne szükség valamilyen megoldásra annak érdekében, hogy *tudatosuljon bennük a gyakorlat értéke* (egyáltalán: tudatosítani kellene bennük, hogy nem csak a szűk értelemben vett szakmai tudás hasznosítható a munkavégzés során), másrészt a *munkaadók számára is szükség lenne valamilyen kampányra* hasonló célból.

A *hallgatók* esetében a megszerzett tudás és készségek *sokkal inkább hasznosíthatók a munkaerőpiacon*, bár ez erősen függ a résztvevők szakterületétől. A Leonardo egyértelműen elősegíti a külföldi munkavállalást, illetve a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező cégeknél történő elhelyezkedést. A fiatalok is sokkal tudatosabban vállalják a gyakorlatot, sokkal inkább tudatosan bennük annak potenciális haszna. A két réteg közötti különbséget egyaránt magyarázza a gyakorlat és a munkavállalás között eltelt idő eltérése (hallgatók esetében lényegesen rövidebb), a megszerzett – szorosan vett – szakmai tudástöbblet közötti különbség, valamint a hallgatóknak a középiskolásokhoz viszonyított szélesebb látóköre.

4. ábra. *Mit hasznosított eddig a Leonardo-gyakorlatból?*

A *fiatal szakmunkások* munkaerő-piaci érvényesülése inkább áttételesen, mint közvetlenül hozható összefüggésbe a Leonardóval. Elsősorban arról beszélhetünk, hogy számukra megkönnyíti a külföldi munkavállalást. Nem annyira a megszerzett szakmai tudás, s talán nem is a megszerzett egyéb készségek következtében, hanem inkább a külföldi *munkavállalási lehetőségekkel kapcsolatos információk tekintetében*. E réteg számára a gyakorlat úgródeszkának tűnik ehhez.

A középiskolás diákok a kérdőíves felmérés szerint a Leonardo-programot követően valóban sokat változtattak korábbi terveiken, s e változtatásoknak egyik fő eleme a továbbtanulás volt. Különösen igaz ez a legiskolázottabb családi háttérrel rendelkezők, valamint általában a fiúk esetében. A tényleges adatok azonban nem támasztják alá hipotézisünket. Igaz, hogy rendkívül sokan tanultak tovább (a szakmunkások érettségit adó iskolában és/vagy második szakmát szerevezve, a középiskolások főiskolákon, egyetemeken), de bizonyíthatóan nem a Leonardo-gyakorlat hatására. Feloldva a két tapasztalat közötti ellentmondást: sokkal inkább arról beszélhetünk, hogy a Leonardo-program hatására a korábbiakhoz képest alternatív tervek jelentek meg, amelyek a továbbtanulást tekintve minőségileg alig különböztek a korábbiaktól. A programon részt vevők ugyanis már eleve a jobban tanuló, ambiciózusabb fiatalok közül kerültek ki (ez többnyire kiválasztási szempont volt), s ez szükségszerűen már eleve megjelenik a továbbtanulási elképzelésekben. Éppen ezért a Leonardo-gyakorlat inkább csak megerősítette ezeket az ambíciókat, önbizalmat adott a kedvezményezettnek, s ez erősítette bennük a továbbtanulás iránti igényt is.

A fiatal szakmunkások (már végzetek) esetében sem érzékelünk ilyen hatást: ők többnyire már befejezték tanulmányaikat, s munkaerő-piaci helyzetük közvetlen (nem további tanulmányokon keresztül történő) javítására szánták a programot. Akárcsak a hallgatók, akik számára a további tanulás inkább elméleti (főiskolai végzettség megszerzése után egyetemi szinten) vagy más szakirányban lett volna lehetséges, ugyanakkor a Leonardo-program sokkal inkább a munkaerőpiacon érvényesíthető tudást, kompetenciát biztosította számukra, ebben erősítette őket.

Mindezek alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a *Leonardo-gyakorlatnak a továbbtanulásban nincs érzékelhető hatása*, de ez nem is nagyon várható el a tőle.

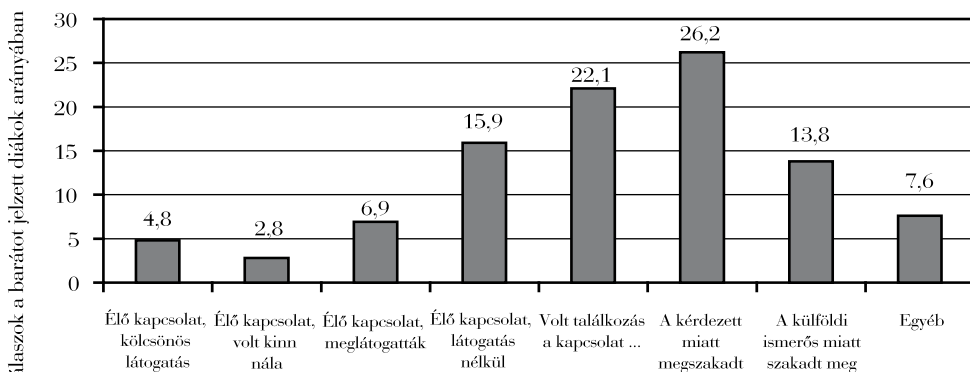
F) A GYAKORLAT HATÁSA A MUNKAERŐ-PIACI LEHETŐSÉGEKRE

A *középiskolai programban szereplők* között nehéz mérni ennek hatását, mert egy részük még nem került ki a munkaerőpiacra, s a többiek egy része is alig rendelkezik tapasztalattal. Ez utóbbiak alapján azonban tehetünk két megjegyzést.

1) A kérdezettek *munkanélkülisége határozottan alacsonyabb*, mint korosztályos társaiké. Ennek okát nem látjuk világosan, de valószínűleg ebben *nem a Leonardo hatását* kell keresnünk, hanem azt, hogy egy eleve igen ambiciózus réteg került a Leonardo-gyakorlatra.

2) A tanulóként részt vevő fiatalok alapvetően nem érzik annak fontosságát, hogy a gyakorlaton való részvételüket a potenciális munkaadók számára feltárják. Különösen nem, ha írásban kerül erre sor (önéletrajz), ami pedig a munkahelykeresésnél az első lépés. Személyes kapcsolatfelvétel esetén kedvezőbb a kép. Az interjúk alapján úgy értékeljük ezt, hogy a kérdezettek sem a Leonardo-gyakorlat közvetlen szakmai hasznát nem érzékelik, sem a gyakorlat formális jelentőségét. Mint láttuk, a kérdezettek szakmai tudása valóban nem sokat változott a gyakorlat során, sokkal inkább a látókör bővüléséről és egyéb, nem szűken értelmezett szakmai fejlődésről beszélhetünk. Ennek értéke viszont nem tudatosult a kérdezettekben, ezért nem is hivatkoznak a gyakorlatra. Hozzá kell tennünk ugyanakkor,

A téma szempontjából kiemelkedő jelentősége van annak, hogy miként sikerült az egyének beilleszkedése a fogadóközegbe, mindenekelőtt a munkahelyi közegbe. A kérdőív és az interjúk tapasztalatai egyaránt azt mutatják, hogy ezzel általában nem volt gondjuk a gyakorlaton részt vevőknek. Néha barátságos, máskor hűvös, de korrekt munkatársak vették körül őket, komolyabb beilleszkedési nehézséget kevesen jeleztek.

3. ábra. *Mi lett a baráti kapcsolatok jövője?*

A viszonylag rövid időt eltöltő középiskolások számára a *baráti kapcsolatok* kialakítását nemcsak a *rövid gyakorlati idő nehezítette meg*, de sok esetben a *teljes vagy részleges magyar környezet*, amely nem készítette a gyakorlatozókat az ismerkedésre. Nehéz ennek a szerepét mérni, mert gyakran párosult nagyon gyenge idegennyelv-tudással, ami egyértelműen befolyásolta a barátságok kialakulását. *A baráti kapcsolatok alakulásában a társadalmi háttér nem játszott szerepet, a megtartásában azonban igen.* Ebből a szempontból a képzetesebb szülői háttér, a kapcsolatok iránt nyitottabb városi lét hatása érhető tetten. Összességében azonban a kialakult baráti kapcsolatok jelentős része megszakadt. Annak ellenére, hogy sokszor biztatóan indultak, nem egyszer személyes látogatással is összekötve. Megszakadtak, mert kifulladtak, üressé váltak, s megszakadtak, mert a kommunikáció a korábbihoz képest más szintre került: *a szóbeli kommunikációt szükségszerűen az írásbeli váltotta fel, s ez a magyar középiskolás, szakmunkás fiatalok képességeit már meghaladta.*

E) A GYAKORLAT HATÁSA A TOVÁBBTANULÁSI ASPIRÁCIÓKRA, ILLETVE LEHETŐSÉGEKRE

Előzetes feltételezésünk szerint a gyakorlaton részt vevők továbbtanuláshoz való viszonya a sikeres gyakorlat után, annak hatására megváltozott. Hipotézisünket a korábbi vizsgálatok azon tapasztalata táplálta, hogy a tanulók a gyakorlatról tele önbizalommal, s a tanulás értelmét, eredményét látva (a kiválasztás főbb szempontjai között szerepelt az általános és a szakmai tanulmányi teljesítmény) a korábinál nagyobb készletet éreznek a továbbtanulásra vagy a korábinál tervezett magasabb szintű továbbtanulásra.

volt a gyakorlatoknak. Az utóbbiak esetében ezt kiegészíthetjük azzal, hogy szinte egyedülálló lehetőséget jelentett az adott országot, kultúráját megismerni. Az a társadalmi-gazdasági háttér, amelyben élnek, alig tette lehetővé számukra a külföldi utazást, különösen távoli országokba. Az éltesebb korú, önálló keresettel rendelkező szakmunkások esetében már nincs ekkora kuriózum értéke a gyakorlatnak, sokkal inkább az adott ország mélyebb megismerése kerül előtérbe, akárcsak a hallgatók esetében, akik a legmobilabbak a három réteg között.

Az interjúk alapján ki kell emelnünk azt az áttételes, s a kérdezettek által nem is deklarált hasznot, a *megismerés, mint érték* előtérbe kerülését. Példaként említhetjük, hogy olyan iskolai végzettségű emberek kezdtek el szisztematikusan – s teljesen önszántukból – várost nézni, „világot látni”, akiktől ez talán kevéssé várható, vagy – egy másik példa szerint – a szakmai úton látott (nem szakmai jellegű) tapasztalatokat a diák be tudta építeni az érettségi tételébe (hasznosítani tudta). Ezek jelzik azokat az apró, s sok esetben szinte követhetetlen változásokat, amelyek a kedvezményezettek értékrendjébe épülnek be (de ez inkább az előző ponthoz tartozik).

A külföldi gyakorlat nemcsak egy-egy ország kultúrájába enged betekintést, hanem az ország életébe is. Az, hogy miként viselkednek egymással, a külföldiekkel, akár kifejezetten a kedvezményezettel, hogy milyen az értékrendjük, a viselkedésük ilyen vagy olyan szituációban, ez már egy rövidebb gyakorlat alatt is megfigyelhető. Az ezzel kapcsolatos megállapítások lépten-nyomon előfordulnak, függetlenül attól, hogy a kiutazók milyen minőségben vettek részt a gyakorlaton. Az interjúkból ugyanakkor nemcsak a sommás megállapítások tűnnek ki, hanem – szinte minden esetben, s ezt tartjuk a gyakorlat egyik nagy hozadékának – az, hogy a sommás megállapításokon túl képesek meglátni az egyént. Vagyis egy-egy ország népéről nemcsak általános képet rajzolnak maguknak, hanem képesek különbséget tenni az egyes emberek között. Erre valóban nagyon alkalmas a munkahelyi környezet, mert kiderül, hogy mindenhol vannak barátságos és undok emberek, hogy az utóbbiak nem feltétlenül lenézik a külföldieket, lehet, hogy csak érdekeik sérülnek a gyakorlatozókkal való együttműködés során, hogy az előítéletes emberek előítéletei sok esetben feloldhatók, s sorolhatnánk tovább az interjúk tapasztalatait.

Mindezek kapcsán ki kell emelnünk, hogy a gyakorlatozók egy része nemcsak a fogadó ország lakosságával került kapcsolatba, hanem – más gyakornokok, vendégmunkások révén – más országbeliekkel is, s ez még szélesebbre tárta az ismerkedés lehetőségét, illetve a különböző etnikumok – akárcsak ideiglenes – együttélésével kapcsolatos további tapasztalatok szerzését.

Az EU-támogatások egyik preferenciája az ún. európai dimenzió, európai kontextus előtérbe helyezése. Bizonyára sokan sokfelét értenek e kifejezések alatt, mi ezt a Leonardo-program kapcsán az európai szintű együttműködés lehetőségének, a kölcsönös kapcsolatok előnyének megismeréseként értelmezzük. Ilyen irányú kérdések a kérdőívünkben nem szerepeltek (más kérdéseket fontosabbnak tartottunk), az interjúkban viszont csak nagyon halványan köszönnek vissza. Megítélésünk szerint a fiatalok, s különösen a középiskolás fiatalok számára ez a kérdés még túl nagy falat, számukra sokkal fontosabbnak látszik, hogy egy-egy országot, annak kultúráját, népét, s azon belül az egyes embereket ismerjék meg, s idővel majd összeáll számukra egy „Európa-kép”.

A középiskolások esetében – a második szakaszra vonatkozó és a jelenlegi vizsgálat összevetése alapján – kitűnik, hogy a kérdezettek utólag (hosszabb távon) inkább nyelvtudásuk fejlődését emelik ki a gyakorlat előnyeként, míg korábban az adott országgal való megismerkedés, vagyis a kulturális hatás került előtérbe. Értelmezésünk szerint ez a helycsere utal a fiatalkori és az érettebb fejjel történő értékelés eltérésére (mikor mi tűnik fontosabbnak).

C) A GYAKORLAT HATÁSA EGYÉB KÉSZSÉGEK FEJLŐDÉSÉRE, A SZEMÉLYISÉG ALAKULÁSÁRA

A Leonardo-gyakorlat sok olyan képesség, készség fejlődését eredményezte, amely a fiatalok számára fontos lehet szakmai pályafutásuk során. Ezek a hatások elsősorban ott érhetőek tetten, ahol a fiatalok hosszabb-rövidebb időre magukra maradva voltak kénytelenek intézni ügyeiket. A viszonylag önállóan középiskolások esetén például már a csoportos gyakorlat is jelentős mértékben növelte önállóságukat (a csoportos üzemlátogatásról viszont ez nem mondható el), növelte felelősségérzetüket (több interjúban is elhangzott, hogy a gyakorlaton nemcsak önmagukat, hanem iskolájukat, illetve az országot is képviselik), találékonyságukat. A gyakorlat során érdeklődővé váltak, megtanulták értékelni saját helyzetüket, a hazai munkakörülményeket, s sok egyéb vonatkozásban összehasonlításokat tudtak tenni.

Mindez igaz a másik két kedvezményezett csoport esetében is, nyilvánvalóan más hangsúlyokkal. A hallgatók – lévén nagyobb az önállóságuk – nem csak a munkahelyi körülmények között váltak önállóvá, ugyanakkor – érettebb – személyiségükre a gyakorlat kisebb hatást gyakorolt. Ez utóbbi igaz a fiatal szakmunkások esetében is, akik – sokszor – már előzetesen komoly élet- és munkatapasztalattal, néha külföldi tapasztalattal is rendelkeztek, így számukra a Leonardo elsősorban szakmai, nyelvi előrelépést jelentett, sok kulturális jellegű hozadékkal.

Az imént jelzett készségek (s minden bizonnyal sok más is, amit a vizsgálati módszereinkkel nem lehet még jelzésszerűen sem feltérképezni) a fiatalok pályafutása során nem nagyon kerültek előtérbe. Évek teltek el már a kiutazás óta, ami a megszerzett készségek felmérését megnehezíti, akárcsak a – magas továbbtanulási arány miatti – viszonylag csekély munkaerő-piaci tapasztalat. Ennek ellenére a munkába állt megkérdezettek jelentős része nyilatkozott úgy, hogy a kinti tapasztalatokból néhányat már hasznosított a munkája során.

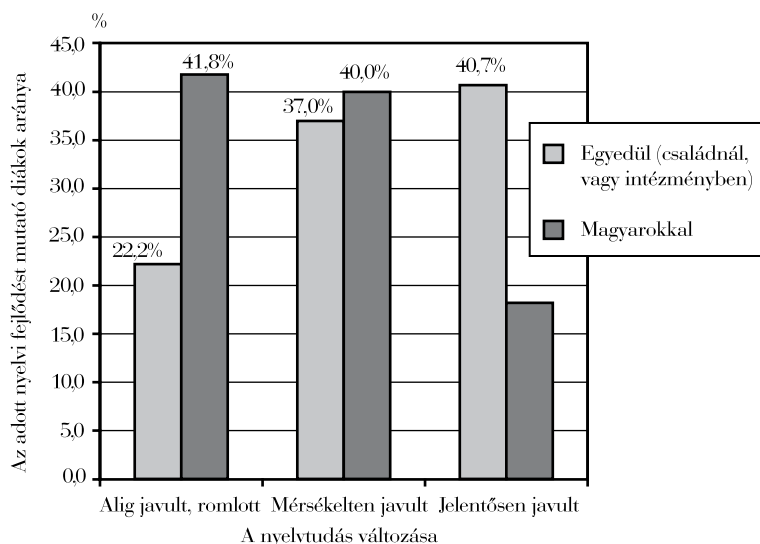
D) KULTURÁLIS, INTERKULTURÁLIS TAPASZTALATOK, EURÓPAI KONTEXTUS

E pontba soroltuk azokat a hatásokat, amelyek egy másik ország, más nép/népek, s ezen belül más emberek megismerésére vonatkoznak. E hatások pontos felmérése csak bonyolult megközelítéssel lehetséges, felmérésünk keretei között csak arra vállalkozhattunk, hogy utaljunk azokra az elemekre, amelyek tetten érhetőek.

A Leonardo-gyakorlat országának megismerése elsősorban a fiatal szakmunkások és a középiskolás diákok esetében – saját bevallásuk szerint – az egyik *legfontosabb hozadéka*

A gyakorlat előtti és utáni nyelvtudást mérve (természetesen csak önértékelésről beszélhetünk a felmérés alapján) azt tapasztaljuk, hogy a szülői háttér és a lakóhelyi település tekintetében meglévő korábbi nyelvtudásbeli eltérések a gyakorlat végére eltűntek, vagyis a gyakorlatnak egalizáló hatása van. Konkrétan: a nagyvárosi tanulók s a magasabb végzettségű szülők gyerekei, akik előzetesen gyengébb nyelvtudással rendelkeztek, a gyakorlat végére felzárkóztak a többiekhez. E hosszabb távú értékelés tehát – a középiskolásokra vonatkozóan – nem tudja megerősíteni a korábbi vizsgálatok tapasztalatait, miszerint a program elsősorban a magasabb nyelvtudással indulók helyzetén javított sokat. Sokkal inkább úgy látszik, hogy a gyakorlat a kedvezőbb háttérű, de viszonylag gyenge tudással rendelkezők számára nyújt egyfajta felzárkózási lehetőséget. E felzárkózási lehetőséget azonban nem szabad túlértékelnünk, hiszen – mint láttuk – többnyire nem követi a nyelvtudás elmélyítése.

A fenti hivatkozás a korábbi vizsgálatra alapvetően igaznak tűnik a *középiskolások és a hallgatók* közötti viszonyt tekintve. Az utóbbiak voltak képesek igazán előrelépni, vagyis a magasabb szintű kezdő nyelvtudásukkal valóban sokkal többre mentek, mint a középiskolások a gyengébb nyelvismeretükkel. Ugyancsak igaz a megállapítás a *fiatal szakmunkások és a középiskolások viszonylatában*, miután az előbbieket nyelvtudása – a hosszú idő alatt is – saját bevallásuk szerint – gyenge maradt. Igaz, ezt nagy általánosságban nehéz kijelenteni, hiszen nyilván sok múlik azon, hogy a kint használt nyelv valamilyen, a kedvezményezett által korábban már tanult nyelv-e, illetve, hogy az a tevékenység, amit kint végeznek, mennyire igényli a kommunikációt. (Valószínűleg mások lennének a tapasztalataink, ha húsipari munkások helyett például pincérek kerültek volna a programba, s így a mintánkba.)

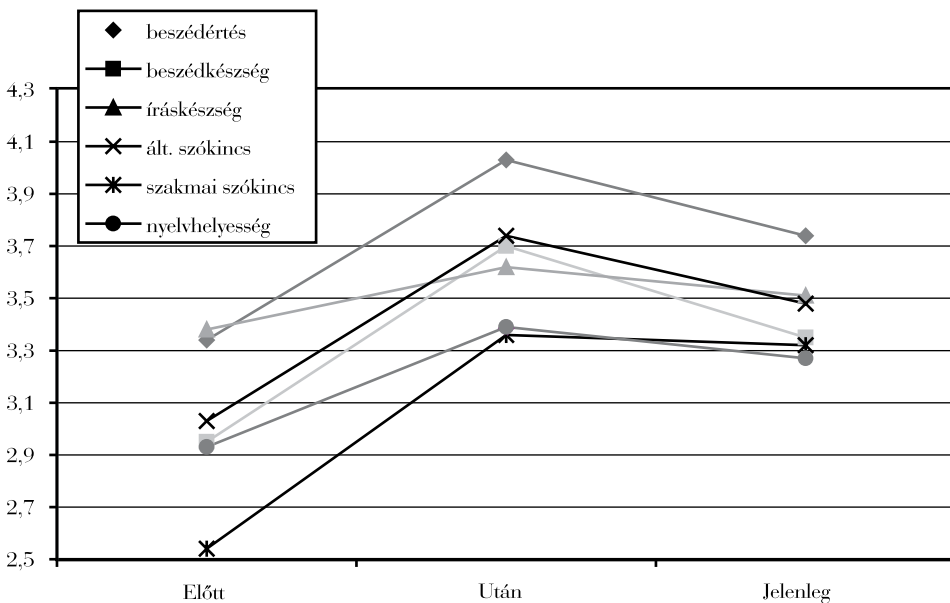
2. ábra. *A nyelvtudás javulása a gyakorlat alatti lakáskörülmények függvényében*

nyelvi felkészítés hiányát ez mindenképpen kompenzálta, sőt annak hatékonyságát minden bizonnyal túl is szárnyalta.

Akárcsak a korábbi felmérések – amikor a gyakorlatok rövid távú tapasztalatai lettek feldolgozva – a jelenlegi is megerősíti, hogy a legtöbb pozitív hatás ezen, vagyis a nyelvi fejlődés területén érezhető.

A *középiskolások* esetében *nyelvtudásuk minden eleme* – különösen a beszédkésztségük – javult az alatt a néhány hét alatt is, amelyet a kedvezményezettek kint töltöttek. A kérdezettek egyértelműen pozitívan álltak hozzá a további nyelvtanuláshoz, sőt – igaz, nem minden esetben – megfigyelhetők a *nyelvtanulás iránti további erőfeszítések is* a hazaérkezést követően. Ennek ellenére a kérdezettek nyelvtudása általában már nem javult, hanem *sok tekintetben romlott a későbbiek során*. Ez egyrészt jelzi a szakmai út nyelvi fejlődésre gyakorolt kiemelkedő hatását, ugyanakkor azt is, hogy a nyelvtanulásra – még ezt követően sem – vannak meg igazán a feltételek. Természetesen itt csak az átlagról beszélhetünk, az egyes esetek ettől eltérhetnek.

A nyelvtudás javulására döntő befolyásúnak bizonyult az, hogy milyen körülmények között lakott a gyakorlat során egy-egy diák. Az egyénileg (családoknál vagy intézményben) elhelyezett tanulók nyelvi fejlődése lényegesen többet javult, mint azoké, akik csoportosan, társaikkal laktak. Ugyanakkor a munkahelyi gyakorlat jellegénél nem ezt, hanem pontosan fordított hatást tapasztaltunk: a csoportosan gyakorlatozók nyelvtudása fejlődött jobban. Ez utóbbi jelenséget sem a kérdőív, sem az interjúk alapján nem tudjuk megmagyarázni.

1. ábra. A nyelvtudás elemeinek változása a Leonardo-gyakorlat előtt, után és ma*

* Az 5 fokú skálán adott osztályzatok átlaga

készséges, a gyakorlatozókat nemcsak olcsó munkaerőnek, hanem a tevékenységük iránt érdeklődő partnereknek tekintő munkatársaiknak. A gyakorlat sikerességét nagymértékben segítette, hogy a kiutazók nyelvtudása jobb volt a középiskolásoknál, nyelvtanulási készségük határozottan fejlettebb volt. Ezen túlmenően a kint tartózkodás többnyire tovább tartott, s a kiutazók magasabb előképzettséggel, szélesebb látókörrrel rendelkeztek. Mindez olyan munkakörök betöltésével párosult, amelyek már önmagukban *nagyobb rálátást tettek lehetővé* az adott cégben, intézményben folyó munkára. A diplomás fiatalok a későbbiek során a többiekénél sokkal nagyobb eséllyel kerültek olyan munkakörökbe, amelyben – függetlenül attól, hogy ez munkahelyi elvárás volt-e vagy nem – képesek voltak a megszerzett tudást hasznosítani.

A *fiatal dolgozók* közül a szakmunkások gyakorlatának szakmai eredményességét a középiskolásokénál hosszabb kint tartózkodási idő és a többnyire önállóbb munkavégzés jelentős mértékben segítette; korlátozta viszont a hallgatók lehetőségeihez képest a hiányos nyelvtudás, illetve a kinti szervezett *nyelvtanulás lehetőségének hiánya*. Összességében inkább az előbbi, pozitív hatás érvényesült, mert a résztvevők *nem igényeltek olyan rálátást a folyamatokra*, mint a hallgatók, s így a nehezebb nyelvi kommunikáció csak kismértékben akadályozta őket. Szakmai tapasztalataikat e résztvevők a hallgatóknál sokkal *spontánabb módon szereztek, tudásuk kevésbé rendszerezett*, elsősorban a *részfolyamatokra* vonatkozik, s érdeklődésük (indíttatásuk) is többnyire nem szakmai jellegű. Összességében a gyakorlat *szakmai hozadéka egyértelműen tetten érhető*. Kint megszerzett szaktudásuk hazai viszonyok között kevésbé érvényesíthető, mint a hallgatóké, mert alkalmazottként nem jutnak döntési helyzetbe, vállalkozóvá válásukhoz pedig a megszerzett szakmai tudás egyrészt nem feltétlenül alkalmas (ha nagyvállalati környezetben történt a gyakorlat), másrészt nem elegendő (tőkehiány).

B) A GYAKORLAT HATÁSA A NYELVI KÉSZSÉGEK FEJLŐDÉSÉRE

A kiutazók induló nyelvtudása nagyon vegyes. Leggyengébbnek a fiatal szakmunkásoké tűnik. A velük készült néhány interjú alapján csak fenntartással általánosíthatunk, de állítá-sunkat igazolni látszanak az okok: a kiutazás előtt évekig semmilyen nyelvet nem tanultak, korábbi tanulmányaik – legalábbis részben – olyan időszakokra esnek, amikor a nyelvtanulás a jelenleginél kisebb előnyökkel kecsegtetett, ami mérsékeltebb inspiráló hatással járt, illetve a nyelvtanítás korábbi rendszere (orosz nyelv tanulása, illetve a nyelvtanítás hiánya a szakmunkásképzőkben) sem segítette elő a komolyabb nyelvtudást.

A középiskolás diákok nyelvtudása átlagosan jobb, mint a szakmunkásoké, de jelentős a szóródás. Nagy előnyük a szakmunkásokkal szemben, hogy tudásuk frissebb, s komoly nyelvi felkészítésben is volt részük (e felkészítést kifejezetten jónak értékelték a kérdezettek).

A hallgatók, diplomások nyelvtudása a legjobb volt, de nem tekinthető egységesen jó-nak. E fiatalok azonban – ha nem is rendelkeztek elegendő tudással – képesek voltak arra, hogy az általában több hónapos gyakorlat során komolyan foglalkozzanak az általuk ismert világnyelvvel vagy a nem ismert helyi nyelvvel. Ehhez nem egy esetben segítséget is kaptak a szervezett nyelvtanulás költségeinek a szervezők részéről történő átvállalásával. A hazai

int. A statisztikák ebben az esetben tehát kevésbé alkalmasak megbízható leírásra, viszont teljesen megbízhatóak bizonyos összefüggések feltárására, trendek sejtetésére, ami a problémák továbbgondolását és kontextusba helyezését elősegítheti.

A két kérdőíves felmérést kiegészítették a középiskolás diákok körében, illetve a tanárok két csoportjában készített értelmező interjúk, valamint a felsőfokú hallgatóként, illetve a fiatal dolgozói minőségben kiutazók körében készített további interjúk. Ez utóbbi két csoport tagjai oly kevesen voltak a vizsgált négy év során, hogy kérdőíves felmérésükre nem nyílt lehetőségünk.

2. A LEONARDO-PROGRAM HATÁSA A DIÁKOK, FIATAL DOLGOZÓK ÉLETÉRE

A következőkben a felmérés eredményeit hét szempont mentén foglaljuk össze. A hétből három [2.A), 2.B), 2.D)] a programokban deklaráltan megfogalmazott célokra vonatkozik, egy [2.C)] a korábbi felmérések tapasztalataira, kettő [2.E), 2.F)] pedig olyan új szempontokra, amelyek csak hosszabb távon mérhetőek, s előzetes feltevéseinken alapulnak. A hetedik [2.G)] szempont az előző szempontok társadalmi rétegekre vonatkozó keresztmetszetét adja.

A) A SZAKMAI ISMERETEK FEJLŐDÉSE

A *középiskolások* számára a gyakorlat szakmai hozadéka elsősorban az új technikai eszközök megismerését jelentette. Életkoruknál, felkészültségüknél fogva nem igazán beszélhetünk arról, hogy a cégek irányításába, a technológiák kialakításába, a munkaszervezésbe stb. mélyebben betekintheztek volna. Érdeklődésük is elsősorban az *új technikai eszközök* megismerésére irányult. Ezek kezelésének megtanulása háttérbe került, de nem mondhatjuk, hogy alkalmanként ne nyílt volna erre lehetőség. Komoly fejlődésről ebben a tekintetben nem igazán beszélhetünk, hiszen a zömmel 3-4 hetes gyakorlat kevés lehetőséget nyújtott ehhez. Ha ugyanis nagyon bonyolult a technika, a rendelkezésre álló idő túl kevés az eszközök kezelésének megtanulásához, ha pedig egyszerűbb, akkor itthon is könnyen meg lehet tanulni. Sokkal inkább beszélhetünk a szakmai látókör bővüléséről, aminek hozadékát talán még maguk a kérdezettek sem látják igazán. Már csak azért sem, mert a rendkívül magas továbbtanulási arány miatt jelentős részük munkahelyi pályafutása elején tart (s azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a közben eltelt jó néhány év a megismert technika újdonságértékének devalválódását eredményezte).

A *felsőfokú tanulmányokat folytatók* (valamint a diplomával rendelkező fiatal dolgozók esetében) más a helyzet. Részben a szakterületüktől is függ ugyan, de náluk sokan az élenjáró technika megismerésére koncentráltak. A középiskolásoknál szélesebb látókörrel, nagyobb tapasztalattal rendelkezve érkeztek a külföldi gyakorlatra, ezért náluk a technika megismerése helyett *a technológiák, a munkafolyamatok megismerése volt a fő cél*. Céljukat általában el is érték, köszönhetően a többnyire jól megválasztott fogadóintézmény

A MINTA ÉS A KUTATÁS MÓDSZEREI

Az elemzés két kérdőíves felmérésre, valamint az érintettek körében végzett interjúkra támaszkodik.

A két kérdőíves felmérés a középfokú iskolák projektjeiben részt vevő diákok (a továbbiakban: középiskolások), illetve a kedvezményezettként és kísérőként¹ részt vevő tanárok körében zajlott 2004 tavaszán. Mindkét felmérést teljes körű mintával terveztük.

A tanulókat a programot szervező intézmények közreműködésével igyekeztünk elérni. Az intézmények munkatársainak készséges közreműködése ellenére is csak 246 kitöltött kérdőívet kaptunk vissza, ami a teljes minta 21%-át jelenti csupán. A visszaérkezési arány a felmérés érvényességét ugyan nem kérdőjelezi meg, de korlátozza, minthogy a teljes populációra vonatkozóan szinte semmilyen információval nem rendelkezünk, így nem tudjuk megmondani azt sem, hogy a mintánk mely tényezőkre reprezentatív, melyekre nem. Azt viszont tudjuk, hogy a szervező intézmények nagy része képviselve van a mintában (54 intézmény – az intézmények 90%-a – egykori diákja küldte vissza a kérdőíveket), s bár a válaszadási arány intézményenként erősen eltér, ez az értelmezéshez kellően széles merítési bázist jelent. A minta nemek szerinti megoszlása némi torzítást jelez az alapsokasághoz képest: a kiutazók 57%-a nő volt, a válaszolók között viszont a férfiak vannak többségben (64%), vagyis a férfiak válaszadási aránya 28,1% volt, szemben a nők 12,8%-ával².

A kérdezett tanári alappopulációra csak becsléseket tudunk tenni, mely szerint az alapsokaság legalább 600 főt jelent. Nincs információnk arról, hogy ténylegesen hány személyhez jutott el a kérdőívünk, így a válaszadás arányára is csak durva becsléseket tehetünk. A visszaérkezett, feldolgozott kérdőívek száma 109, azaz nagyjából minden ötödik megkeresett résztvevő kitöltött kérdőívvel rendelkezünk. A pontosabb mintaelemzés azonban további bizonytalanságokat rejt, illetve aránytalanságokat tartalmaz. Érzékelhető, de nem jelentős a régebbi résztvevők alulreprezentáltsága. További, az előbbinél súlyosabb aránytalanságot sejtet, hogy a válaszolók között csak 35,8%-uk utazott kedvezményezettként, ennél többen – 43,1%-uk – kísérő tanárként, a többiek pedig egyéb (szervezői, előkészítői) minőségben. Ez azt jelenti, hogy a kedvezményezetteknek legfeljebb tizede küldte vissza a kérdőívet, míg a kísérő tanároknak viszont legalább harmada. Gyaníthatóan felülreprezentáltak továbbá a szervezők és előkészítők is, akik között az átlagosat szignifikánsan meghaladó mértékben találunk vezetőket.

Sajnos csak feltételezésekkel élhetünk, hogy a tanárok esetében mik voltak a válaszadás és válaszmegtagadás szempontjai, háttérdimenziói. Úgy gondoljuk, hogy egyrészt a program egésze iránt elkötelezettebbek, valamint a hagyományos értelemben kötelességtudóbbak felülreprezentáltak. Összességében mindez az adatok értelmezésében óvatosságra

¹ A program lehetőséget nyújt arra, hogy a középiskolai tanulók tanári kísérettel vegyenek részt a szakmai gyakorlaton. A korábbi tapasztalatok arra utaltak, hogy a programba így bekapcsolódó tanárok számára is komoly hozadéka van a részvételnek, ezért a hosszabb távú elemzésből sem hagyhatók ki.

² Ennek okát nem ismerjük, pusztán feltételezzük, hogy szerepet játszik ebben a nők korábbi életkorra eső családalapítása, illetve magasabb továbbtanulási aránya, s ezzel összefüggésben korábbi lakóhelyének elhagyása, ami – feltételezésünk szerint – az alacsony válaszadási arány egyik fő oka.